

INNSPILL – Stortingsmelding om samisk språk, kultur og samfunnsliv – Folkehelse og levekår i samiske områder – uttalelse fra Sametingets eldreråd

Helse- og omsorgsdepartementet og Kommunal- og distriktsdepartementet ønsker innspill til den årlige stortingsmeldingen om samisk språk, kultur og samfunnsliv som i 2024 skal handle om folkehelse og levekår i samiske områder. Vi ønsker særlig innspill om:

Hva er spesielle folkehelse- og levekårsutfordringer i samiske områder?

Innspill fra Sametingets eldreråd.

Sametingets eldreråd peker på noen spesielle utfordringer:

- **Mangel på fagpersoner med samisk språk- og kulturkompetanse i helse og sosialsektoren kan gi helseplager**

Det er vanskelig for samiskspråklige å kommunisere med fagpersoner som ikke behersker samisk, og spesielt i helsesektoren kan dette ha svært store negative konsekvenser, i verste fall med dødelig utfall.

Det er et stort behov for å rekruttere ansatte som har samisk språk- og kulturkompetanse.

Tolketjenesten for fagpersoner er dårlig utbygd. Ikke heldig at pårørende ofte brukes som tolk.

Ansatte med geriatrisk kompetanse er svært mangelfull.

Svekket fastlegeordning betyr mer utstrakt bruk av vikarer i helse- og omsorgstjenesten. Nå når «Nordsjømodellen» benyttes i stor skala spesielt i nord norske bygder, betyr det at man må oppsøke fastlegens vikar dersom man er uheldig og blir syk i fastlegens friperiode.

Mange har traumer etter den sterke 100-årige forforskningsperioden. Dette kan gå ut over folkehelsen til den samiske befolkningen.

- **Mobilitet.**

På bygder og på små steder er kollektivtransporttilbudet på et minimum. Dette skaper store problemer for de eldre som ofte isolerte. De kommer seg ikke ut, hverken for å utføre nødvendige ærender som for eks. handle, til frisøren, tannlegen mm eller delta på noe sosialt, for eks. eldretreff eller foreningsmøter. De som har pårørende, tyr gjerne til dem for å komme seg av gårde. Et lite mindretall av eldre har TT-kort (tilpasset transport-kort).

Mange kjører sin egen bil til de er langt opp i årene, men en god del samiske eldre kvier seg for å fornye førerkortet når de er redd for at de ikke behersker så godt norsk at vil oppfylle kompetansekravene i den kognitive testen som ikke er på samisk.

- **Ensomhet.**

Det sies at ensomhet er den nye folkesykdommen.

Mange eldre folk bor alene og har mindre sosial kontakt med omverdenen. Stor fraflytting fra

bygder til større byer har ført til at mange folks barn og nære slektninger bor langt unna. «Bo trygt hjemme»-reformen fører til forlenget alenetid når flere skal bo lengre hjemme. For samer som er opplært til å klare seg sjøl lengst mulig, vil ensomhetstiden kanskje vare enda lengre enn for folk flest. For folk som har behov for hjemmesykepleie, vil velferdsteknologiske hjelpemidler også bety mindre hyppig besøk av sykepleiere.

I noen byer og større tettsteder er det en del hjemmeboende samisktalende eldre som savner en organisert besøkstjeneste av folk som behersker samisk.

Kvalitetsreformen "Leve hele livet" baserer seg på frivillighet. Det er utfordrende for frivillige organisasjoner med begrensede midler, å drive forskjellige tiltak for eldre, som for eks. eldretreff eller andre fysiske møteplasser.

- **Utenforskap.**

Det er redusert eller dårlig digital kompetanse hos svært mange samiske eldre, kanskje allerede fra 60 års-alderen og oppover. Det som gjør det enda vanskeligere å oppnå god kompetanse, er at de digitale hjelpemidlene og velferdsteknologi ofte ikke behersker samisk. Svært mange klarer ikke å bruke hjemmesidene til Helsenorge, Altinn, Nav, Digipost mm eller benytte seg av nødvendige banktjenester mm. Alt dette fører til utenforskap eller utstrakt bruk av enten pårørende eller uheldigvis av tilfeldige, kanskje noen ganger uærlige hjelpere.

- **Vold og overgrep**

Vold og overgrep i nære relasjoner er også en utfordring blant samiske eldre.

- **Fysisk trening.**

Fysisk trening er viktig for alle aldre, men det er kanskje enda mer nødvendig for eldre å drive med jevnlig øvelser. Det er en stor utfordring å få folk, spesielt eldre til å drive med øvelser som forhindrer at man blir stiv og støl.

- **Ernæring.**

Overvektighet er en folkesykdom som dessverre gjelder alle aldre, men mange er også underernærte fordi de ikke sjøl kan lage ernæringsrik mat. Mange lever bare av brødmat og sløyfer ofte middagsmat.

- **Demens.**

Demens er tabubelagt hos den samiske befolkningen. Det finnes ikke begrep for demens i samisk språk. Demens skjules av pårørende og mange ganger så lenge at pårørende er helt utslitte før de ber om hjelp eller diagnostisering. Mange ganger er den demente så dement at ingen hjelp er å finne medisinsk.

Kommuner med få samiske eldre glemmer å involvere samiske demente i sine demensplaner.

Hvilke positive ressurser i samisk kultur og samfunnsliv kan styrkes på måter som gir god helse?

Slektstilhørighet er viktig og mange eldre har mange pårørende som tar seg av de eldre.

Samer holder store selskaper når det er barnedåp, konfirmasjon, bryllup, begravelse og inviterer «alle» slektninger. Der møtes folk i alle aldre. Utrolig sosialt og slektninger knyttes nærmere hverandre.

Stor dugnadsånd. Organisering av selskaper gjøres ofte på dugnad.

Utmarksnæring. Mange, også eldre folk plukker bær så lenge de kommer seg ut til utmarka. Flere driver jakt og fiske som matauk.

Sosiale sammenkomster som «bålturer» så lenge det er bar mark

Cealkámuš – Stuorradiggedieđáhus sámi giela, kultuvrra ja servodateallima birra - Álbmotdearvvašvuohta ja eallineavttut sámi guovlluin - Sámedikki vuorasolbmuidráđi cealkámuš

Dearvvašvuođa- ja fuolahusdepartemeanta ja Gielda- ja guovlodepartemeanta háliidit cealkámušaid jahkásaš stuorradiggedieđáhusii sámi giela, kultuvrra ja servodateallima birra mii jagis 2024 gieđahallá álbmotdearvvašvuođa ja eallineavttuid sámi guovlluin. Mii háliidit erenoamážit cealkámušaid daid birra:

Mat leat erenoamáš álbmotdearvvašvuođa- ja eallindillihástalusat sámi guovlluin?

Sámedikki vuorasiidráđi cealkámušat.

Sámedikki vuorasolbmuidráđi čujuha muhtun erenoamáš hástalusaid:

- **Dearvvašvuođa- ja sosiálasuorggi fágaolbmuid váilevaš sámi giella- ja kulturgelbbolašvuohta sáhtta dagahit dearvvašvuođaváttuid**
Sámegiela giidda lea váttis gulahallat fágaolbmuiguin geat eai hálddaš sámegiela, ja erenoamážit dearvvašvuođasuorggis sáhttet das leat hui stuorra negatiivvaš váikkuhusat, vearrámus dilis lea jápmin boadusin dasa.
Lea stuora dárbu rekutteret bargiid gain lea sámi giella- ja kulturgelbbolašvuohta. Fágaolbmuid dulkonbálvalus lea hejot huksejuvvon. Ii leat nu buorre ahte oapmahaččat dávjá geavahuvvojit dulkan. Váilot hui ollu bargit gain lea geriatrijalaš gelbbolašvuohta.

Fuoniduvvon fástadoavttirortnet mearkkaša ahte dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusas geavahuvvojit ollu sadjásaččat. Dál go "Nordsjømodellen" adnojuvvo viidát, erenoamážit Davvi-Norgga giliin, de mearkkaša dat ahte ferte fitnat fástadoaktára sadjásačča luhtte jus deaivá leat nu lihkoheapme ahte buohccá dalle go fástadoaktáris lea friddja.

Ollugiin leat traumat mañnel garra 100-jagi dáruiduhttináigodaga. Dát sáhtta čuohtat sámi álbmoga álbmotdearvvašvuhtii.

- **Mobilitehta.**

Giliin ja smávva báikkiin lea almmolaš fievrofálaldat áibbas unnimusmearis. Dát buktá stuorra váttisvuodaid vuorasiidda geat dávjá leat isolerejuvvon. Sii eai beasa olggos, eai ge beasa čađahit dárbblaš doaimmaid nugo omd. gávppašit, fitnat vuoktačuohppi luhtte, bátnedoaktára luhtte jna. dahje oassálastit sosiálalaš doaimmain, omd. boarrásiiddeavvemiin dahje searvečoahkkimiin. Vuorasolbmot, geain leat lagasolbmot, dávjá dárbbášit sis veahki vai besset mátkái. Unnán vuorasolbmui lea TT-koarta (tilpasset transport-kort).

Ollugat vudjet iežaset biillain dassázii go leat oalle boarrásat, muhto ollu sámi boarrásat illá háliidit ođasmahttit vuodjinkoartta go ballet ahte eai máhte nu bures dárogiela ahte devdet kognitiiva iskkadeami gelbbolašvuodagáibádusaid mat eai gávdno sámegillii.

- **Oktovuohtha.**

Daddjo ahte oktovuohtha lea ođđa álbmotdávda.

Ollu vuorasolbmot orrot okto ja lea unnán oktavuohtha olggobealmáilmmiin. Ollu eretfárren giliin stuorát gávpgiidda lea dagahan ahte ollu olbmui mánát ja lagas sogalaččat orrot guhkin eret sis. "Oro oadjebasat ruovttus" - refoarbma miellidibuktá guhkit áiggi okto go eanebut galget orrot ruovttus guhkibut. Sápmelaččaide geat leat oahppan birget ieža guhkimus lági mielde, soaitá oktoáigi gártat vel guhkibun go eanas olbmuide. Olbmuide, geat dárbbášit ruovttubuoččidivššu, mearkkašit buorredilliteknologalaš veahkkeneavvut maiddái ahte buohccedivššarat eai dárbbáš nu dávjá fitnat.

Muhtun gávpgiin ja stuorát čoahkkebáikkiin leat muhtun ruovttuorru sámegielat vuorrasat geat váillahit organiserejuvvon gallestallanbálvalusa olbmui geat máhttet sámegiela.

Kvalitehtarefoarbma "Eallit olles eallima" vuodđuduvvá eaktodáhtolašvuhtii. Eaktodáhtolaš organisašuvnnaide, main leat unnán ruđat, lea hástalus jođihit iešguđetlágan doaimmaid vuorasolbmuide, nu go omd. vuorasolbmuid deavvemiid dahje eará fysalaš deavvadanbáikkiid.

- **Olggobeallái báhcin.**

Hui ollu sámi vuorasiin lea unnán dahje heajos digitála gelbbolašvuohtha, soaitá juo 60 jahkásaččain ja boarráseappuin. Dat mii dahká vel váddáseabbon oahppat, lea ahte digitála veahkkeneavvut ja buorredilliteknologijja dávjá eai hálddaš sámegiela. Hui ollugat eai sáhte geavahit Helsenorge, Altinn, Nav, Digipost jna. ruovttusiidduid dahje dárbbášlaš bájkkobálvalusaid jna. Buot dát dagaha ahte sii gáhččet olggobeallái dahje ahte sii dávjá ožžot veahki lagasolbmui, dahje summal olbmui, mat dađi bahábut eai soaitte leat nu rehálaččat.

- **Veahkaválddalašvuohtha ja illasteapmi**

Veahkaválddalašvuohtha ja illasteapmi lagaš oktavuodain lea maid hástalus sámi vuorasiid gaskkas.

- **Fysalaš hárjehallan.**

Fysalaš hárjehallan lea dehálaš buot ahkásaččaide, muhto vuorasiidda soaitá leat vel

eambbo dárbu jeavddalaččat hárbhallat. Lea stuorra hástalus oažžut olbmuid, erenoamážit vuorasiid, lihkadit nu ahte eai stiivvo ja doanggo.

- **Biebmodilli.**

Badjelmearálaš buoidun lea álbmotdávda mii dađibahábut guoská buot ahkásaččaide, muhto ollugat nai eai bora doarvái go ieža eai máhte ráhkadit doarvái álbmás biepmu. Mánngas ealihit iežaset dušše láibeborramušain ja dájvja eai bora gaskabeivviid.

- **Demeansa.**

Demeansa lea tabuášši sámi álbmogis. Sámeielas ii gávdno doaba demensii. Oapmahaččat čiegadit demeansa ja mánngii nu guhká ahte oapmahaččat leat áibbas váiban ovdal go bivdet veahki dahje diagnosa. Mánngii lea demeansaolbmossu nu demeansa ahte ii gávdno medisiinnalaš veahki.

Suohkanat gos leat unnán sámi vuorrasat, vajáduhttet váldit mielde sámi demeansaolbmuid iežaset demeansaplánaide.

Makkár posiitiiva resurssaid sámi kultuvrras ja servodateallimis sáhtta vugiiguin nannet mat addet buori dearvvašvuoda?

Sohkagullelašvuotta lea dehálaš ja ollu vuorasiin leat ollu lagasolbmot geat áimmahuššet vuorasolbmuid.

Sápmelaččat dollet stuora doaluid go leat gásttašeami, konfirmašuvnnat, heajat, hávdádeami ja bovdejit "buot" fulkkiid. Doppe deaivvadit buot agi olbmot. Lea hiepmat sosiála ja fuolkkit čatnet lagas oktavuoda.

Stuora veahkkálasvuoda vuogina. Doaluid organiserejit dájvja nu ahte dahket veahkkálasbargguid.

Meahccealáhus. Ollugat, maiddá vuorasolbmot, murjejit go ollejit meahccái. Olusat bivdet ja guolástit biebmolassin.

Sosiála deaivvadeami nugo "dolastantuvrrat" nu guhká go lea bievla

For Sametingets eldreråd

Kristine Julie Eira, leder.